

Водотика С. Г.,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології та методики викладання
Херсонського державного університету
(*м. Івано-Франківськ, Україна*)

Савенок Л. А.,
кандидат історичних наук, доцент,
викладачка фахового коледжу
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного Університету Одеська юридична академія
(*м. Київ, Україна*)

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО ЧАСІВ ВІЙНИ У КООРДИНАТАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Агресія Росії проти України змушує українське суспільство переглянути, уточнити, по новому досягнути погляди й уявлення щодо ролі міжнародного гуманітарного права у забезпеченні права українського народу на існування. Про інші права людини вести мову не зовсім коректно з огляду на перебіг військових дій. Це чітко, на власному досвіді відчули херсонці-переселенці, зокрема й автори тез.

В юридичній літературі не викликає суттєвих заперечень твердження про те, що теорія і практика правозастосування міжнародного гуманітарного права обумовлені пануючою правосвідомістю [1, с. 96]. Очевидно, що йдеться як власне про світ, так і про окремі цивілізації, регіони, країни. Також очевидно, що правосвідомість, як один з різновидів суспільної свідомості, корелює й у значній мірі залежить від стану історичної пам'яті. Про це й піде мова.

Історична пам'ять не знає жалю і це контраверсійне твердження безпосередньо впливає на законодавчу та правозастосовну практику міжнародного права. Скажімо, сьогодні навіть країни-організатори Нюрнберзького процесу не поспішають виконувати кодифіковані Комісією міжнародного права ООН Нюрнберзькі правові принципи щодо злочинів проти людства чи військових злочинів (депортації, вбивство заручників тощо). Сприймання таких злочинів як норми можна проілюструвати відсутністю належної реакції на дії Китаю в Тибеті та в Сіньцзяні, Індії в Кашмірі тощо. І хоча зміни в інтерпретації міжнародного права є природними, зазначені вище реалії є неприродними.

Причин цьому чимало. Зокрема, у світлі неефективності міжнародного права в розрізі агресії Росії проти Грузії у 2008 р., проти України у 2014 р. чи намірів Президента США Д. Трампа «підправити» політичну карту світу виникає питання щодо діагнозу сучасного міжнародного права, яке вже занадто довгий час знаходиться на лікарняному.

Ще в більшій мірі підважує сутність та правозастосування міжнародного гуманітарного права недосконалість історичної пам'яті. Адже вона є активним і нерідко дієвим гравцем у застосуванні або ігноруванні норм міжнародного гуманітарного права, оскільки історична пам'ять багато в чому визначає суспільну свідомість. Прикладів щонайменше непослідовності у застосуванні міжнародного гуманітарного права як прояву парадоксальності історичної пам'яті чимало. Скажімо, на пострадянському просторі це стосується замовчування військових злочинів радянської армії та советських партизанів проти свого мирного населення та мешканців країн Європи, які вони «звільняли», та проти учасників антирадянських рухів.

Скажімо, справа радянського партизана-терориста і військового злочинця Василя Кононова продемонструвала не лише його очікуване виправдання російськими владою та «фемідою», а навіть російськими правозахисниками. Під час судового процесу щодо визнання його винним у вбивствах цивільних людей деякі латвійські судді та судді з Європейського суду з прав людини також намагалися його виправдати. Це пояснювали тим, що його дії не вважалися злочином у час їх вчинення [під час Другої світової війни – В.С., С.Л.]. І лише Велика палата Європейського суду з прав людини остаточно (хоча й не одноголосно) визнала радянського партизана військовим злочинцем за вбивство 9 мирних громадян на території Латвії (з них двоє були спалені живцем, а з трьох убитих жінок одна була вагітна [2]). Очевидно, що цей кейс безпосередньо обумовлений специфікою історичної пам'яті про Другу світову війну і запереченням ролі сталінського режиму поряд з нацистським гітлерівським у її розв'язанні.

Неадекватна історична пам'ять створює чимало колізій у сучасній війні. Наведемо факт з життя прифронтового наразі Херсона. З осені 2024 р. російські війська почали дистанційно розкидати по місту протипіхотні міни «пелюстки» (в оригіналі рос. – «лепестки») – мініатюрні вибухові пристрої у поліетиленовому корпусі зеленого кольору довжиною 12 см, мають 80 г вибухівки і вражають нижні кінцівки людини в радіусі до 0,5 м. Їх знаходять у зонах відпочинку, на зупинках громадського транспорту та інших людних місцях. Попри попередження та дії з розмінування херсонці щодня стають жертвами цієї пекельної зброї.

Відомо, що протипіхотні міни є не вибірковою зброєю з надмірним враженням, учасниками Конвенції про їх заборону є 163 країни. Україна підписала Конвенцію 27.12.2005 р. Росія не є підписантом, тому щонайменше 3,4 млн. російських «лепестків» створюють велику загрозу життю і здоров'ю херсонцям і усім мешканцям прифронтових територій України [3].

З Росією, російською «культурою смерті» як одним з архетипів російської ідентичності ніби все зрозуміло. Вірніше, зрозуміло тим, хто хоче розуміти. Принаймні зрозуміло сьогодні, на одинадцятий рік російсько-української війни і на четвертий рік повномасштабної російської агресії. Проте в контексті історичної пам'яті не все можуть пояснити навіть дослідники. Кафкіанським світом виглядає те, що буквально за 300 м від місця підризу на міні херсонця на

фасаді школи знаходиться меморіальна табличка радянському воїну-інтернаціоналісту – учаснику радянської агресії в Афганістані, в результаті якої загинуло близько 2 млн мирних афганців, поранено до 3 млн. Причому значна частина мирних людей була вражена саме «лепестками». Використання воїнами-інтернаціоналістами цієї антилюдської зброї показано і в пропагандистському фільмі російського режисера Ф. Бондарчука «9 рота» - його батько, радянський режисер С. Бондарчук, народився в селищі Білозерка біля Херсона, яке 8 місяців 2022 р. знаходилось під російською окупацією і яке з листопада 2022 р. систематично обстрілюють та мінують тими ж «лепестками» російські військові. Як знуцання над здоровим глуздом сприймається те, що прізвище Бондарчука досі значиться серед «видатних уродженців селища».

Інакше кажучи, ситуація з цими «лепестками» демонструє парадоксальність історичної пам'яті українського народу – коли ці міни калічили і вбивали мирних афганців у 1979-1989 рр., то це було не лише нормально, але й героїчно. А коли ця зброя за участю тих же, але вже російських «воїнів-інтернаціоналістів», стала горем для нас, то «оптика» суспільної думки змінилась. Поза всякий сумнів, специфіка національної історичної пам'яті багато що пояснює щодо ситуації з міжнародним гуманітарним правом як чинником безпеки у період збройних конфліктів.

Історична пам'ять - складний соціальний феномен. З точки зору міжнародного гуманітарного права це насамперед актуалізована суспільна свідомість, яка віддзеркалює сутність знань і уявлень щодо розуміння добра і зла, права і безправ'я, гуманізму, людяності тощо. Причому, на обґрунтовану думку деяких сучасних дослідників, історичні моральні травми часів війни лікуються вкрай важко. І якщо міжнародне гуманітарне право чи простіше закони війни з тих чи інших причин були проігноровані, то це створює чимало проблем. Достатньо згадати Волинську трагедію, арабо-ізраїльське чи вірмено-азербайджанське протистояння.

Зазначимо, що з огляду на предмет аналізу варто погодитись з класифікацією черкаського професора В. Масненка, яке вдало поєднує теоретико-методологічні та практично-дослідницькі підходи. Мова йде про таку ієрархію ознак, форм і рівнів історичної пам'яті:

1. Для сучасників, свідків і учасників подій характерна безпосередня або коротка історична пам'ять;
2. Суспільні міфи і легенди, що передаються усно, через ЗМІ, мистецтво тощо, зумовлюють наявність міфологічної пам'яті;
3. Пересічним громадянам притаманна постійно поновлювальна історична пам'ять, зумовлена пануючою суспільно-політичною атмосферою та ідеологією;
4. Наукова історична пам'ять, носіями якої є частина науковців-гуманітаріїв і патріотично налаштовані громадяни [4].

Для нашого аналізу доцільно залучити два провідні типи історичної пам'яті – міфологічний і науковий. Безумно, історичні й юридичні науки та пануюча в суспільстві історична пам'ять взаємопов'язані та взаємозалежні. Разом з тим це

об'єктивно різні форми розуміння й усвідомлення минулого. При цьому таке дещо спрощене уявлення доволі адекватно відображає реалії громадської думки й історичної пам'яті сучасного українського суспільства.

Водночас реалії сьогодення переконливо свідчать про важливу, навіть у багатьох випадках вирішальну роль безпосередньої або короткої історичної пам'яті. На жаль, людство тримає актуалізованою історичну пам'ять про певні події лише буквально протягом одного – двох поколінь. Очевидно, людська пам'ять ніби «забуває» про навіть трагічні події попри нагадування професійної наукової спільноти. За прикладом далеко ходити не треба. Трагічні наслідки мала недооцінка агресивності Росії щодо України напередодні 24.02.2022 р., хоча про несприйняття московитами-росіянами українців і України як окремих феноменів було відомо з XVII ст. Втім, вплив такої «забудькуватості» має місце й на міжнародній арені. Так, забуття антисемітизму і Голокосту при застосуванні міжнародного гуманітарного права структурами ООН щодо причин, змісту та наслідків нападу Хамасу на Ізраїль призвело до того, що трагедія має всі шанси повторитися. Заради засвоєння суспільством уроків історії, правомірного застосування норм міжнародного гуманітарного права щонайменше 20% громадян, за принципом Парето, мають розуміти історію, робити висновки і відповідним чином діяти.

Наукова спільнота України має низку викликів щодо стану національної історичної пам'яті. Про це свідчать результати першого соціологічного опитування «Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України» (січень 2023 р., КМІС). Йдеться передусім про те, що в історичній пам'яті переважає і буде переважати міфологічна складова. Міфічне мислення здатне до узагальнень, класифікацій і логічного аналізу, а міф є автономною символічною формою культури, способом моделювання оточуючого світу. Наука не може витиснути міф внаслідок особливостей людського мислення, що дозволяє за допомогою міфів перетворити історію на ідеологію. Це чітко простежується на прикладі радянської і російської історіографії, які перетворили науку в частину ідеології.

Соціологія засвідчує значний інтерес українців до історії України – 25% опитаних заявили про надзвичайний інтерес до історії України, 54% - про помірну чи радше високу зацікавленість і лише 17% відзначили невисокий інтерес. Аналіз же ресурсів отримання історичної інформації свідчить про наявність проблеми. Так, основними джерелами є YouTube (53%), соцмережі – 37% та ТБ [5], а ось книги й особисте спілкування не відіграють значної ролі. Таку ситуацію слід враховувати всім суб'єктам формування історичної пам'яті, зокрема Інституту національної пам'яті варто ширше використовувати електронні ресурси із залученням професіоналів із відповідними якостями в очах сучасної аудиторії.

Українці розуміють і різко засуджують порушення законів ведення війни Росією і росіянами. Так, символами горя і розпачу стали загибель мирних громадян (для 24% опитаних), обстріли міст і сіл (22%), злочини росіян щодо українських військових і цивільних громадян (21%) тощо. Очевидно, що

геноцидні злочини росіян у війні в історичній пам'яті українців прирівнюються до злочинів нацизму – 94% опитаних вважають Путіна Гітлером сьогодення. Це створює підстави і надію на послідовне застосування норм міжнародного гуманітарного права щодо покарання путінської Росії.

Водночас позитивні зміни в історичній пам'яті не є остаточними, що створює виправдані побоювання щодо перспектив правозастосування міжнародного гуманітарного права. Так, ліквідація імперсько-більшовицьких символів схвалює трохи більше половини опитаних, засудження комуністичного тоталітарного режиму підтримує 71% (не підтримують 25% і не визначились 4%) тощо. Найбільш неоднозначно демократичні гуманітарні цінності сприймаються бідними, мало освіченими громадянами, мешканцями Сходу і частково Півдня України.

Проте тенденція до усвідомлення та сприйняття засад міжнародного гуманітарного права є незаперечною. Скажімо, за 2012-2023 рр. відсоток негативного ставлення українців до Сталіна зріс з 37% до 61% або у 1,7 рази. Ця статистика свідчить про порівняно стійке несприйняття та засудження сталінізму з притаманними йому масовими порушеннями міжнародного гуманітарного права у часи Другої світової війни. Водночас, як це не дивно, сталінізм має певну соціальну базу в Україні.

Підсумовуючи зазначимо, що застосування міжнародного гуманітарного права в Україні залежить, серед інших факторів, й від стану національної історичної пам'яті. Історична пам'ять в цілому підтримує демократичні цінності та права людини, що складають основу міжнародного гуманітарного права, – інтерес до історії, подолання російсько-більшовицьких міфів, утвердження демократичних норм, принципу гуманізму і людяності. Водночас ці позитивні зрушення не виглядають завершеними і достатньо зрілими, що може створити і створює певні труднощі у правозастосовній діяльності в галузі міжнародного гуманітарного права під час війн, передусім щодо дотримання прав людини.

Список використаних джерел:

1. Ярмачі В. Х. Система принципів міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час збройних конфліктів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. Ч.1. С. 95-98.
2. European Court of Human Rights. Велика палата. Справа Кононова проти Латвії. Рішення. Страсбург, 17 травня 2010 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tkp197/view.asp#%22tabview%22:%22document%22,%22itemid%22:%22001-98669%22>
3. Міжнародний рух за заборону протипіхотних мін. URL: <https://www.icblcmc.org/>.
4. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49-62.
5. Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Київський міжнародний інститут соціології. Січень 2023 р.

URL: https://Kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI-History2023-rptMA-fin.pdf